

آثار باستانی و ارزش های تاریخی

ساز تاریخی سه تار

نویسنده: شمشاد امیری خراسانی
انتشار: ۳ اردیبهشت ۱۳۹۱ / ۷ دقیقه مطالعه

چکیده مقاله

سه تار از سازهای مضرابی موسیقی ایرانی است که آنرا را معمولاً با مضراب نمی‌نوازند و با ناخن، زخمه می‌زنند. سه تار و انواع سازهای شبیه به آن مانند دوتار و تنبور و چگور در نواحی مرکزی آسیا و خاورمیانه رواج داشته‌است. به نظر می‌رسد که سه تار از قرن چهارم رواج داشته‌است. تاریخچه سه تار در گذشته سه سیم (تار) داشته و اکنون چهار سیم دارد که سیم سوم و چهارم آن نزدیک به هم قرار دارند و هم‌زمان نواخته می‌شوند و مجموعه آندو را معمولاً سیم «بم» می‌نامند. با گذشت زمان کسانی چون ابونصر فارابی، ابوعلی سینا، صفی

پارسیان دژ / آثار باستانی و ارزش های تاریخی

سه‌تار از سازهای مضرابی موسیقی ایرانی است

که آنرا را معمولاً با مضراب نمی‌نوازند و با ناخن، زخمه می‌زنند.

سه‌تار و انواع سازهای شبیه به آن مانند دوتار و تنبور و چگور

در نواحی مرکزی آسیا و خاورمیانه رواج داشته‌است.

به نظر می‌رسد که سه‌تار از قرن چهارم رواج داشته‌است.

تاریخچه

سه‌تار در گذشته سه سیم (تار) داشته و اکنون چهار سیم دارد

که سیم سوم و چهارم آن نزدیک به هم قرار دارند و هم‌زمان نواخته می‌شوند

و مجموعه آندو را معمولاً سیم «بم» مینامند.

با گذشت زمان کسانی چون

ابونصر فارابی، ابوعلی سینا، صفی الدین ارموی و از متأخران ابوالحسن خان صبا

لزوم افزایش یک سیم دیگر به این ساز را درک کرده و سه‌تارهای امروزی ارای چهار سیم هستند

(این سیم از نظر تاریخی سیم چهارم است ولی سیم سوم خوانده می‌شود).

سیم سوم سه‌تار به سیم مشتاق معروف است

و به روایتی از ابوالحسن صبا

این سیم را نخستین بار درویشی به نام مشتاق علিশاه به این ساز افزوده است.

برخی از جمله عده‌ای از عرفا به آن «اوتار» نیز می‌گویند.

اجزا

ساز سه‌تار دارای دو قسمت کاسه و دسته است. در انتهای دسته پنجه قرار دارد که محل قرارگرفتن گوشیهاست.

مشخصات سه‌تار

1. پنجه یا جعبه گوشه
2. گوشیها
3. پرده قبل از شیطانک
4. شیطانک
5. پرده‌های اصلی (چهارلایی)

6. پرده‌های فرعی (سه‌لایی)

7. دسته

8. کاسه

9. صفحه

10. خرک

11. سیم‌گیر

12. سیم‌ها

سیم‌ها

سه تار دارای چهار سیم به این شرح است:

- سیم یکم یا سیم سفید از فولاد
- سیم دوم یا سیم زرد از برنز
- سیم سوم یا سیم مشتاق یا زنگ که دقیقاً هم جنس و هم اندازه سیم یکم است
- سیم چهارم که آن هم زرد رنگ است و از دیگر سیم‌ها قطورتر است.

کاسه

کاسه‌ی سه‌تار از نظر ساختاری مانند کاسه عود یا تنبور بوده ولی کوچک‌تر از آنها می باشد. درازای کاسه سه‌تار از ۲۶ تا ۳۰ سانتی متر، پهنای آن به تناسب بین ۱۲ تا ۱۶ سانتی متر و ژرفایش نزدیک ۱۳ سانتی متر است و معمولاً از چوب توت ساخته می‌شود.

صفحه

روی کاسه‌ی سه‌تار با تخته‌ای نازک از چوب پوشیده شده است که به آن صفحه گفته می‌شود. صفحه دارای سوراخ‌هایی برای خروج صدا است و دست راست نوازنده روی آن قرار می‌گیرد.

دسته

درازای دسته ۴۰ تا ۴۸ سانتی متر و قسمتی که گوشه‌ها در آن تعبیه می‌شوند ۱۲ سانتی متر و پهنای دسته ۳ سانتی متر است.

خرک

تصویر خرک سه‌تار از بالا و پهلو. خرک سه‌تار را می‌توان به راحتی جدا کرد. خرک قطعه‌ایست متحرک که روی صفحه و به فاصله‌ی چهار انگشت از انتهای کاسه قرار دارد. عرض خرک سه‌تار بین ۵ تا ۶ سانتی‌متر و ارتفاع آن کمتر از ۱ سانتی‌متر بوده و از جنس چوب ساخته می‌شود. سیم‌ها پس از عبور از خرک از محل دسته رد شده و توسط شیطانک به گوشی‌ها می‌رسند.

سیم‌گیر

سیم‌گیر در بخش پایانی کاسه ساز قرار دارد و از جنس چوب است. سیم‌گیر برای نگهداری سیم‌ها استفاده می‌شود.

شیطانک

شیطانک بین قسمت اصلی دسته و پنجه‌ی ساز قرار می‌گیرد و جنس آن از استخوان و یا پلاستیک است. کاربرد

شیطانک در هدایت و تقسیم‌بندی سیم‌ها در قسمت بالای دسته می‌باشد.

گوشی

سیم از یک طرف به سیم گیر در انتهای کاسه و از طرف دیگر به گوشه‌های کوک شونده در انتهای دسته ساز بسته می‌شوند. با چرخاندن گوشه‌ها می‌توان ساز را کوک کرد.

پرده

پرده‌ها نخ‌های باریکی از جنس رودی حیوانات و یا ابریشم هستند که در عرض دسته‌ی سه‌تار به صورت سه‌لایی و چهارلایی بسته می‌شوند و وظیفه‌ی تقسیم‌بندی فواصل موسیقایی را برعهده دارند. تعداد پرده‌ها ۲۶ عدد است که که یکی از آن‌ها قبل از شیطانک بسته می‌شود و فاصله‌ی آن با شیطانک در صدای سه‌تار موثر است.

صدا

سه تار دارای صدایی مخملین و ظریف بوده از آنجایی که که با کنار ناخن انگشت سبابه دست راست نواخته می‌شود، صدای ساز ارتباط مستقیمی با اعصاب و روان نوازنده پیدا می‌کند و از این رو سه تار را اغلب همدم اوقات تنهایی خوانده‌اند.

اغلب شنوندگان، ساز سه تار را دارای لحن و نوای غمگینی احساس می‌کنند، اما نوازندگان معاصر موسیقی ایرانی در تلاش برای توسعه موسیقی مدرن و نوی ایران، آثار زیبایی آفریده‌اند که با حال و هوایی که تا دو دهه پیش از این ساز تصور می‌شد کاملاً متفاوت است.

کوک

هر چهار سیم سه‌تار می‌توانند توسط گوشه‌هایی که در انتهای دسته تعبیه شده کوک شوند.

نت پایه‌ی کوک سه‌تار و تار معمولاً نت دو برای سیم یکم است و بقیه سیم‌ها بر اساس سیم اول کوک می‌شوند. نت دوی مورد استفاده در سه‌تار، در پیانو سی وسط (Middle C) است. نت دو در موسیقی ایرانی معمولاً یک پرده پایین‌تر از نت دو در موسیقی کلاسیک، و برابر با سی بیمل در دیاپازون است.^[۱]

بعضی اوقات برای تمرین از پایه نت لا برای کوک سیم یکم استفاده می‌شود چرا که صدای ساز بم‌تر بوده و گوش نوازنده را آزار نمی‌دهد. دلیل دیگر برای استفاده از نت لا شل‌تر بودن سیم‌هاست و در نتیجه آسیب کمتری به سیم رسیده و عمر مفید آن بالا می‌رود؛ در عین حال که اجرای تکنیک‌هایی مانند مضراب ریز روی سیم شل آسان‌تر است.

معمولاً برای هر دستگاه کوک خاصی در نظر گرفته می‌شود، اما بسته به دستگاه، احساس نوازنده و تم آهنگ مورد

نظر می‌تواند متفاوت باشد. عوض شدن کوک ساز در هر دستگاه و آواز در موسیقی ایرانی منجر به عوض شدن حال و هوای آهنگ‌ها می‌شود اما می‌توان با استفاده از کوک دستگاه‌ها و آوازهای مختلف، آهنگ‌های مربوط به دستگاه و یا آوازی دیگر را نواخت.

حالت‌های مختلف کوک

نامگذاری سیم‌ها برای کوک قراردادی است. به این معنی که لازم نیست کوک سیم همان نت دیپازون باشد. برای مثال در حالتی که قرار باشد سیم اول روی نت دو کوک شود و سیم دوم روی نت سل، می‌توان هر دو را یک پرده پایین‌تر آورد و سیم اول را روی نت سی‌بمل و سیم دوم را روی نت فا کوک کرد.

حالت‌های کلی کوک

سیم ۴	سیم ۳	سیم ۲	سیم ۱	
دو	دو	سل	دو	صدای ریز با سیم‌های سفت و کشیده
سی‌بمل	سی‌بمل	فا	سی‌بمل	سیم‌ها دو نیم‌پرده بم‌تر کوک شوند
لا	لا	می	لا	سیم‌ها سه نیم‌پرده بم‌تر کوک شوند

به علت پایین‌تر بودن نت دو در موسیقی سنتی ایرانی نسبت به موسیقی کلاسیک به میزان یک پرده، کوک «سی بمل، فا، سی بمل، سی بمل» همان کوک «دو، سل، دو، دو» شناخته می‌شود. در واقع، نامگذاری این کوک (که در اینجا کوک ماهور است) به عنوان «دو، سل، دو، دو» برای راحتی کار نوازندگان و هنرجویان است تا نسبت فاصله بین نت مورد استفاده در سیم یکم تا سیم دوم را که ۵ نیم پرده است، درک کنند.

کوک ماهور

کوک سه‌تار در دستگاه ماهور به عنوان پایه شناخته می‌شود و در این کوک، سه‌تار دارای بیشترین وسعت صوتی خود است.

سیم‌های سه‌تار برای نوازندگی دستگاه ماهور به این صورت کوک می‌شوند:

سیم ۴	سیم ۳	سیم ۲	سیم ۱	
دو	دو	سل	دو	ماهور دو

...	دو	فا	دو	دو
...	دو	سل	دو	فا

کوک شور

کوک سه‌تار در دستگاه شور همانند دستگاه ماهور بوده با این تفاوت که سیمِ چهارم به جای نت دو، پنج پرده زیر شده و روی نت فا کوک می‌شود.

کوک سه‌تار در دستگاه شور به این صورت است:

- به ترتیب از سیم یکم تا چهارم:
  - دو
  - سل
  - دو
  - فا

متعلقات شور

آوازهای ابوعطا، بیات ترک، افشاری، دشتی و بیات کرد با اینکه از متعلقات دستگاه شور هستند، اما هر یک دارای کوکِ جداگانه‌ای هستند.

(به ترتیب از سیمِ اول به چهارم)

آواز ابوعطا

- دو
- سل
- ر
- ر

آواز بیات ترک

کوک سه‌تار در آواز بیات ترک به روایت احمد عبادی نوازنده سه‌تار به این گونه است:

نام	سیم اول	سیم دوم	سیم سوم	سیم چهارم
بیات ترک سی‌بمل	دو	فا	سی‌بمل	سی‌بمل
راست کوک سی‌بمل	دو	سل	سی‌بمل	فا
بیات ترک دو	دو	سل	دو	دو
بیات ترک می‌بمل	دو	فا	می‌بمل	می‌بمل
بیات ترک فا	دو	فا	دو	دو

آواز افشاری

- دو
- سل
- دو
- دو

آواز دشتی

- دو
- سل
- لا
- ر

کوک همایون

کوک مورد استفاده برای دستگاه همایون دقیقا مانند کوک مورد استفاده در آواز ابوعطاست. در نوازندگی آواز بیات اصفهان نیز از همین کوک برای سه‌تار استفاده می‌شود.

نوازندگان سه‌تار

• نوازندگان پیشین:

میرزا عبدالله، درویش خان، ابوالحسن صبا، احمد عبادی، نور علی برومند، یوسف فروتن، سعید هرمزی، داریوش صفوت، عبدالله دادور، محمود تاج‌بخش

• نوازندگان کنونی:

جلال ذوالفنون، محمدرضا لطفی، حسین علیزاده، داریوش پیر نیاکان، عطا جنگوک، داریوش طلایی، کیوان ساکت، مسعود شعاری، حمید متبسم، کیهان کلهر، محمد فیروزی، کیا طبسیان، امیرحسین پورجوادی، قشنگ کامکار،

ارجاع به این مقاله

شمشاد امیری خراسانی، «ساز تاریخی سه‌تار»، پارسیان دژ، ۱۳۹۱.

خواندن مقاله و پیوست‌های آن در وب‌سایت پارسیان دژ

نشانی ثابت این نسخه:

<https://www.parsiandej.ir/articles/1075/pdf/ساز-تاریخی-سه-تار.pdf>

آخرین ویرایش مقاله: ۱۲ مرداد ۱۴۰۵